

**ПРОБЛЕМА «БОЛОХОВЦІВ» У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ
РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIII СТ.**

У статті досліджуються зміни в суспільному устрої південноруських земель у XIII столітті в результаті їх підпорядкування владі монгольських ханів та особливості суспільно-політичного життя населення, яке прагнуло перейти під їх безпосереднє правління. Аналізуються причини та наслідки походів Данила Галицького проти «болоховців» та їх місце в анти монгольській політиці князя.

Ключові слова: монголи, Данило Галицький, «болоховці», «татарські люди», автономні самоврядні громади.

До питання про «болоховців» чи так званих «людей татарських» зверталися у своїх працях всі дослідники руської історії періоду монгольського панування. Серед останніх публікацій, в яких аналізуються окремі аспекти цієї проблеми, варто виділити праці Толочка О.П. [1], Головка О.Б. [2], Бабенка Р.Б. [3], Клеймьонової О.О. [4], Демидка С. [5] та інші. Однак автори не ставили перед собою завдання дослідження теми «болоховців» як окремого явища в історії південноруських земель.

Тому автор ставить за мету охарактеризувати специфіку адміністративно-територіальної політики монгольських ханів щодо руських земель, обставини переходу частини південноруського порубіжжя під безпосередню владу ординців, проаналізувати причини та наслідки походів Данила Галицького проти «болоховців» та їх місце в анти монгольській політиці галицько-волинського князя. Зрозуміло, що у рамках невеликої статті ці завдання можуть бути реалізовані лише у вигляді постановки певної проблеми.

Насамперед, слід визначитися з тим, про яку територію йдеться. За твердженням Грушевського «в безпосередній залежності від Татар тоді стояли: Болохово (правдоподібно те Болохово над Горинєю) і «всі Болоховці» (треба мабуть розуміти громади побожські і послучські), Побоже, громади по середній Случі (Білобереже, Возвятьль, Сімоць і Городок) ціле поріччє Тетерева. Що більше - літописне оповідання дає натяк, що в аналогічних відносинах до Татар стояв і сам Київ» [6, с. 157-158].

Історики по-різному характеризують становище цих земель, однак більшість вказують на їх прикордонне положення або своєрідну «буферну зону» між татарськими кочовищами та землями Галицько-Волинського князівства: Грушевський визначає їх як «територію на пограничних частинах Київщини та Волині» [6, с. 157-158]; М. Котляр, характеризуючи початок походу Куремси, вказує, що війська темника прорвали «оборонний рубіж Галицько-Волинського князівства» [7, с. 208]; І. Крип'якевич твердить, що кочовища Куремси на Правобережжі були «поблизу кордону Галицько-Волинського князівства» [8, с. 133] тощо.

Що ж стосується середнього Побужжя, то, на думку В. Отамановського, на час монгольської навали воно було «мало або й цілком незаселене», а «Татарська зверхність від половини XIII ст. повинна була сприяти просуванню на південь тубільної колонізації» [9, с. 41].

Особливе місце проблема «болоховців» займає у наукових дослідженнях М.С. Грушевського. Вона є основою теорії «автономії самоврядних громад». На думку О. Толочка, ця ідея «належала до числа найбільш симпатичних самому Грушевському, адже фігурує у всіх його працях про XIII ст., від першої великої публікації до робіт зрілого періоду, від суто академічних праць до відверто популярних» [1, с. 811]. Дослідник слушно зауважує, що Грушевський вважав цю теорію «однією із найбільш вдалих своїх ідей. Жодних її модифікацій, від першої появи, він не вважав за потрібне робити» [1, с. 811].

О. Толочко зазначає, що у найзагальніших рисах суть цієї теорії Грушевського полягає в тому, що внаслідок монгольського завоювання південних руських земель тут було знищено весь попередній суспільний порядок, а населення значних територій переходить до існування у вигляді «автономних самоврядних громад». Ці громади, номінально підкоряючись монголам і опонуючи спробам вцілілих князів (зокрема, Данила Галицького) повернути їх у колишній порядок, насправді зберігають свій демократичний самоврядний характер [1, с. 812].

У своєму «Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» Грушевський, даючи характеристику намірам «татарських людей», зазначав, що вони татарське іго задумали використати «для того, щоб звільнитися від дружинного ладу, від князівської централізації і в безпосередній залежності від татар відновити попередній устрій автономних общин (оскільки залишало місце для такої общинної автономії татарське верховенство)» [10, с. 450]. На підтвердження останньої тези варто навести свідчення літописця, який, описуючи повернення Данила з Польщі та його обурення діями болоховців,

.....
зазначає, що князь «тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали» [11, с. 399].

Згодом у фундаментальній «Історії України – Руси» Грушевський, аналізуючи згадане твердження літописця, зазначав, що ці «літописні оповідання, що нічого не згадують про князів або посадників, говорять все про громади», тому, відзначає історик, Данило Романович «нищив не самих провідників, а цілі городи, цілі землі» [6, с. 159]. Дослідник наголошує на тому, що галицько-волинські війська здійснили кількаразові спустошення згаданих територій, але так і не змогли змінити протатарської орієнтації населення. На думку Грушевського, таку позицію «людей Татарських» характеризує те, що був «Данило їм далеко небезпечніший, ніж Татари...видко таки воліли вони татарську зверхність як Данила» [6, с. 159].

Історик був переконаний, що метою такої політики «болоховців» було «виломитися з-під князівсько-дружинного режиму», а причинами є те, що «під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи, легшого оподаткування» [6, с. 159]. Звідси дослідник робить висновок: «Наслідком сього руху було відновлення тих більше-менше суспільно-політичних відносин, які існували перед київською княжою окупацією» [6, с. 159].

Тут ми торкаємося делікатної (хоча і одвічної) теми - що превалює у свідомості народних мас: реалізація високих ідей чи вирішення щоденних побутових проблем. Через призму нашого дослідження висловлена дилема, екстрапольована надійсність XIII ст., зводиться до запитання, що важливішим було для «болоховців»: підтримка зусиль галицько-волинського князя у створенні передумов для організації анти монгольської боротьби (а, отже, сплата високих податків для фінансування військових походів; проведення модернізації військ; будівництва укріплень міст та будівництва нових фортець у Галичині та на Волині, які навряд чи могли слугувати для захисту населення «прикордонних» територій), чи помірні податки монголам в обмін на безпеку і навіть гарантії захисту від інших нападників [8, с. 133] Думається, що відповідь очевидна – весь перебіг боротьби Данила Романовича з «болоховцями» є тому підтвердженням.

Певним поясненням антикнязівської позиції «болоховців» може слугувати і той факт, що замість виконання свого прямого обов'язку – захисту земель від загарбників, князь з родиною під час монгольської навали переховувався за кордоном. Мазовецький князь Болеслав надав Данилові стіл у Вишгороді «і пробув він тут, допоки вість дістав, що вийшли вже із землі Руської безбожні, і вернувся він у землю свою» [11, с. 398].

Та й залежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди меншою мірою перешкоджала її соціально-економічному та культурному розвитку, аніж стояла на перешкоді амбітним планам Данила Романовича поширити свою владу на інші руські землі, чому на заваді стояла, запроваджена монголами системи ярликів на княжіння [12, с. 75; 13, с. 43; 14, с. 13].

У контексті аналізу соціальних мотивів дій «болоховців» слушною є думка В. Отамановського, який зазначав, що «була це боротьба проти спроб Галицько-Волинського князівства експропріювати землі громад та дрібних землевласників, а самих власників земельних володінь перетворити на залежну від феодалів людність» [9, с. 88].

Справедливості ради зазначимо, що через сто з лишком років після аналізованих подій нащадки цих «татарських людей» (зокрема, на Східному Поділлі) на чолі зі своїми «отаманами» «увійшли в приятнь» з литовцями, війська яких під проводом Ольгерда розбили трьох татарських князів, «отчичів і дідичів» Подільської землі (див. [15]). Хоча Грушевський характеризує ці події як початок литовської «окупації» Поділля [16, с. 79], ми схильні оцінювати «приятнь» «отаманів» до литовських князів не як прояви колабораціонізму, а як встановлення союзницьких відносин. Інакше кажучи, подільські «болоховців» в XIV ст. щодо литовських князів здійснили те, в чому відмовили Данилу Галицькому їх предки у XIII ст. – надали підтримку в боротьбі з татарами за контроль над краєм. Однак це вже тема іншого дослідження.

Повернімося до подій XIII ст. Чи міг Грушевський, переконаний прихильник народницького напрямку у вітчизняній історіософії, змиритися з подібною «меркантильністю» народних мас? Можливо, одним із мотивів (попри відсутність серйозної джерельної бази) обґрунтування теорії «автономії самоврядних громад» було намагання історика знайти «раціональне зерно» у діях «болоховців», подати їх як «визволення від дружинного ладу, від княжої централізації»?

Не будемо далі аналізувати витоки, джерельне та ідеологічне обґрунтування названої теорії (такий аргументований аналіз містить згадана наукова стаття О.Толочка). Вважаємо за потрібне зупинитися на окремих аспектах змін суспільних відносин у південних руських землях (передусім, заселених «людьми сидящими за Татари»), спричинені монгольськими походами в XIII ст.

Суть золотоординського іґа як історичного явища полягала у формуванні та зміцненні стійкої системи залежності руських земель від завойовників. У політичній сфері вона проявлялася насамперед у видачі ханами руським князям ярликів на управління землями. Як це

не парадоксально звучить, однак одним із наслідків підпорядкування руських князів владі монгольських ханів стало посилення їх позицій. Підтвердженням того є, наприклад, літописні свідчення щодо посилення позицій Данила Галицького в результаті принизливої поїздки до Батия та визнання себе його васалом [11, с. 406]), що в різні періоди слугували основою для відповідних висновків дослідників [17, с. 254; 6, с. 66; 18, с. 186; 9, с. 368; 8, с. 128; 7, с. 204 та ін.].

Про зміни у феодальному праві (передусім у правах удільних князів) зазначав М. Костомаров. Визнаючи те, що підпорядкування князів хану зміцнювало їх владу, вчений наголошує на встановленні нової форми самої князівської влади: отчини перетворюються на вотчини. На думку історика, якщо слово отчина «означало не більше як моральне право князя правити і княжити там, де княжили його прародичі», а князь змушений був «постійно оберігати та захищати себе власними засобами», то «поклонившись хану, передавав йому своє князівство у власність як завойовнику і отримував його знову як спадкове володіння; тепер він мав право на покровительство і захист з боку того, хто дав йому володіння. Ніхто не міг відібрати у нього князівство, окрім того, від кого він його отримав» [17, с. 254]. А звідси висновок: «Вічеве право, висловлюване волею чи бояр, чи волею всього народу, необхідно було змовкнути, тому що князь міг завше налякати непокірних татарами» [17, с. 254].

У контексті нашого дослідження варто відзначити, що, обґрунтовуючи теорію про самоврядні громади, Грушевський явно симпатизує (з певною ідеалізацією) вічевому устрою як антиподу «князівсько-дружинному режиму».

На нашу думку (без ніяких натяків на сучасність), аналізуючи віче як форму державного (чи громадського) управління через призму його природи, компетенції та складу, більш об'єктивним є твердження П.П. Толочка, що віче – це «інститут, який сягає своїм корінням ще в додержавний період, ніколи не був органом народовладдя або широкої участі демократичних верств населення у державному управлінні. Керівна роль і переважне право представництва у ньому належали верхам суспільства» [20, с. 220].

Як це не звучить абсурдно (однак актуально), «самоврядними громадами» теж хтось мав управляти. Наприклад, на території середнього Побужжя цю роль відігравали так звані «отамани». За твердженням В. Отамановського «нова назва подільської старшини («отамани», а не «старцы», наприклад), не znана досі ані в Київському, ані в Галицько-Волинському князівствах, виказує, що уряд отамана не належить до решток родового чи племінного устрою» [9, с. 91]. На думку історика, «отамани» середнього Побожжя – це є виборна військово-цивільна старшина місцевих сільських громад, нових суспільно-економічних формацій, що витворилася з різних племінних та етнічних елементів у колонізаційних обставинах XIII - XIV вв. [9, с. 92].

Окрім невизначеного статусу «отаманів» у вивченні «болоховських громад» є ще чимало недосліджених сторінок: основні заняття «болоховців», відносини між окремими громадами, їх місце у міжкнязівських протистояннях, особливості поземельних відносин та ін.

Однак, на нашу думку, є всі підстави стверджувати, що особливості суспільних та соціально-економічних відносин, які сформувалися на південноруських землях в умовах монгольського завоювання, безперечно, вплинули на весь хід історичного процесу в регіоні і призвели до ряду визначальних явищ у житті українського народу, зокрема, колонізації Степу, виникнення козацтва, новим тенденціям у розвитку вітчизняної культури тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Толочко О.П. Михайло Грушевський та Мацей Стрийковський / О.П. Толочко // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 1096 с.
2. Головка О.Б. Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи (XII – XIII ст.) [Електронний ресурс] / О.Б. Головка // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої Конференції. – Кам'янець Подільський, 2010. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0218.html>.
3. Бабенко Р.В. Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 / Р.В. Бабенко; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А.Кримського. — К., 2004. — 20 с.
4. Клеймьонова О.О. Русь і монголи: військово-політичні відносини першої половини XIII ст.) [Електронний ресурс] / О.О. Клеймьонова – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2011_51/Gileya51/I1_doc.pdf.
5. Демидко С. Волино - Київське порубіжжя XI – XIII ст. з «Літописом Руським» [Електронний ресурс] / С. Демидко – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/AncientVolyn/VolynKyivBorder.html>.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.3. / М.С. Грушевський. – Київ: Наукова Думка, 1992. – 592 с.

7. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. - Київ: Альтернатива, 1998. – 336 с.
8. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. Ред. Я. Ісаєвич – Львів, 1999. – 220с.
9. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV – XVII століттях: Історичне дослідження / В.Д. Отамановський. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 464с.
10. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М.С. Грушевський. – Київ, 1991. – 541 с.
11. Літопис Руський / Пер. з давньоруської Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. - Київ: Дніпро, 1989. - XVI+591 с.
12. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа / М.С. Грушевский. – Киев: Лыбидь, 1990. – 400 с.
13. Криворучко О.І. Вплив релігійного фактору на формування політики Данила Галицького / О.І. Криворучко, С.О. // Збірник матеріалів регіональної наукової конференції «Виховання молоді на принципах християнської моралі». – Вінниця, 2013. – 114 с.
14. Криворучко О.І., Криворучко С.О. Золотоординський вектор політики Данила Галицького / О.І. Криворучко, С.О. Криворучко. // Вісник інституту історії, етнології і права: Збірник наукових праць. Вип.8.– Вінниця, 2010.–171 с.
15. Слуцький літопис [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov17.htm>.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. - Т.4. / М.С. Грушевський. – Київ: Наукова Думка, 1993. – 544 с.
17. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Н.И. Костомаров. – Київ: Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – 736 с.
18. Полонська –Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVII століття / Н.Д. Полонська –Василенко. – Київ: Либідь. – 640 с.
19. Греков Б.Д. Киевская Русь. / Б.Д. Греков. – Москва: Госполитиздат, 1953. - 569 с.
20. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. – Київ: Абрикос, 1996.–360 с.

Kryvoruchko O.I. The Problem of «Bolokhovtsi» in the Study of the Southern Lands History in the 13-th century

The article discusses the changes in the social structure of the southern lands in the 13-th century caused by their submission to Mongol khans' authority and focuses on the features of social and political life of the population which tried to go under their rule. The author analyses the reasons and the consequences of Daniel of Galicia's campaigns against bolokhovtsi and their place in anti-Mongolian politics of the prince.

Key words: Mongols, Daniel of Galicia, «bolokhovtsi», «Tatar people», autonomous self-governing communities.

Криворучко А.И. Проблема «болоховцев» в исследовании истории южных русских земель XIII века.

В статье исследуются изменения в общественном укладе южнорусских земель XIII века в следствии их подчинения власти монгольских ханов и особенности общественно-политической жизни населения, которое стремилось перейти под их непосредственное правление. Анализируются причины и последствия походов Данила Галицкого против «болоховцев» и их место в антимонгольской политике князя.

Ключевые слова: монголы, Данило Галицкий, «болоховцы», «татарские люди», автономные самоуправляемые общины.

Статтю подано до редколегії 17.01.2017 р.

УДК 94 (477.5)

С.А. Лапшин

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ФОРМУВАННЯ

У статті аналізуються особливості становлення та характерні ознаки політичних поглядів Б.Хмельницького як політичного лідера, а також його вплив на становлення української державності.

Ключові слова: гетьман, політична культура, козацтво, Гетьманщина.

Постать Б.Хмельницького є центральною в історії України, оскільки саме з його ім'ям пов'язане формування та становлення української козацької держави. Політичні погляди